

Het **pragmatisme** is een filosofische stroming die de relatie tussen theorie en praktijk benadrukt, in die zin dat het criterium voor het denken op een of andere manier aan het handelen wordt ontleend, dan wel het denken vanuit het handelen wordt geïnterpreteerd. In werkelijkheid doen mensen 'ervaring' op in een voortdurende wisselwerking met hun omgeving. Het cartesiaanse dualisme wordt afgewezen met de stelling dat zowel subject als object in deze wisselwerking worden geconstitueerd. De samenleving is in voortdurende overgang, omdat mensen doende zijn al handelend die samenleving vorm te geven. Onze 'kennis' is **instrumenteel**, een stukje gereedschap om ervaring [als praktijken] op een bevredigende manier vorm te geven en wordt daardoor geleid door **belangen**. Het streven naar 'absolute' waarheden moet worden opgegeven en worden vervangen door '**gerechtvaardigde bewering**', waarin het verantwoord worden van een uitspraak centraal staat. De samenleving kan worden beschouwd als een soort laboratorium, waar al werkend naar oplossingen voor problemen wordt gestreefd. Het pragmatisme als een zuivere handelingsfilosofie leent zich bij uitstek voor het tegengaan van autoritaire verhoudingen en opportunisme.

Het pragmatisme van James en Peirce²

Het pragmatisme kan als volgt worden toegelicht. William James (1842-1910), door wie het pragmatisme wereldvermaard is geworden, heeft erop gewezen dat de grondslag van het pragmatisme werd gelegd door Charles Peirce (1839-1914) en wel met diens artikel, geschreven in 1887, "*How to make our ideas clear*" waarin de befaamde zin voorkomt: "*Een idee is een plan van actie*". Ook de term pragmatisme is trouwens afkomstig van Peirce. Pragmatisme verlegt het waarheidscriterium van ideeën, wetenschappelijke hypothesen en theorieën, meningen, geloofsovertuigingen enzovoort naar de praktijk. Het al dan niet oplossen van problemen die in de praktijk van leven en samenleven rijzen bepaalt niet alleen de waarheids**waarde**, maar de waarheid zelf. "**Waar is wat werkt!**"

James verwerpt in filosofie, ethiek en geloof ieder absolutisme en dogmatisme. Hij doet dit in naam van wat hij zelf **radicaal empirisme** noemt: alles moet aan de ervaring getoetst worden en ervaring is per definitie nooit afgesloten, maar een voortgaand proces. Nu is het alternatief voor dogmatisme vaak scepticisme. James ziet het pragmatisme als een alternatief voor scepticisme. Het ontbreken van absolute waarheid (waarheden) betekent niet dat '*niets waar of zeker is*', maar dat de waarheid telkens partieel, telkens voorlopig in de actualisering tot stand komt: waarheid *is* niet, maar *gebeurt* (truth happens in action).

Stel bijvoorbeeld de vraag of de wereld beter of slechter wordt. Sommige mensen hebben daar absolute antwoorden op. Anderen vinden het een zinloze vraag en zeggen dat het geding tussen optimisten en pessimisten nooit te beslechten is. James vindt het veel belangrijker zich in te zetten voor een betere wereld en deze inzet niet afhankelijk te maken van een - theoretisch absoluut - optimistisch, pessimistisch of sceptisch antwoord op de vraag of de wereld wel beter wordt of niet. James vond voor dit standpunt de term *meliorisme* uit. Wat er van de wereld wordt, is voor een groot deel onze eigen menselijke verantwoordelijkheid, die om geactualiseerd te worden niets anders nodig heeft dan de wil en de overtuiging dat het beter kan dan het is: dit is aan gene zijde van optimisme en pessimisme. In zijn boek over de wil om te geloven noemt James de Bijbelse uitdrukking »het geloof dat bergen verzet«, een niet zo onbruikbare formule voor wat hij met meliorisme en pragmatisme bedoelt.

Het Pragmatisme van Dewey

Toen John Dewey (1859-1952) James' boek over de beginselen van de psychologie las, werd hij van Hegeliaan pragmatist en dat bleef hij zijn hele leven. Dewey noemde zijn vorm van pragmatisme *instrumentalisme*. Aangezien Dewey vele werken geheel of gedeeltelijk aan ethiek heeft gewijd, en omdat hij een geweldige invloed in Amerika heeft gehad en nog heeft, bespreken we zijn ideeën uitvoerig.

Centraal in het omvangrijke werk van Dewey is het boek *The quest for certainty* (1929). De mens, die in een wereld leeft waarin hem van alles kan overkomen, is wel gedwongen om veiligheid en zekerheid te zoeken. De vormen waarin hij dat doet verschillen. Een vorm is lange tijd een geheel van rituelen geweest, bedoeld om bovennatuurlijke machten waarvan de mens zichzelf afhankelijk achtte gunstig te stemmen. We vinden deze oplossing voor het probleem van 's mensen veiligheid, verinnerlijkt en verfijnd, terug in de verder

voortgeschreden religies zoals het christendom. Weer een andere vorm, soms ook religieus gekleurd, is het accepteren van de grillige en wisselvallige noodlotswereld, maar dan gekoppeld aan het nastreven van een innerlijke rust en onaantastbare zekerheid. Tegenover deze vormen is in de loop van de geschiedenis een andere methode opgekomen, de methode namelijk van kunst, wetenschap en techniek, die de natuurkrachten en natuurlijke levensvoorwaarden zélf gebruikt in dienst van menselijke veiligheid en zekerheid. Dit is de methode van wereldverandering door actie, duidelijk onderscheiden van de methode waarbij men zelf verandert qua emoties en ideeën. Wetenschap, wijsbegeerte en ethiek zijn evenals godsdienst, magie en levensbeschouwing noch historisch, noch psychologisch, noch logisch verklaarbaar uit en gericht op het ontdekken van waarheid, maar zij zijn gebaseerd op het optimaal ontplooiën van leven en samenleven. Waarheid is instrumenteel: we denken om problemen op te lossen die we bij onze menselijke activiteiten op onze weg vinden, zowel in onze persoonlijke ontwikkeling als in de bredere sociale organisatie.

De vraagstelling in *The quest for certainty* wordt na een inleiding over de effecten van het wetenschappelijk denken door Dewey aldus geformuleerd: *How is science to be accepted and yet the realm of values to be conserved?* (hoe kan men de wetenschap accepteren en toch het domein van de waarden behouden?). Dewey begint dan, na deze vraagstelling, met een onderzoek naar wat eigenlijk kennis is in wetenschappelijk zin. Hij verwerpt de traditionele opvatting dat het voorwerp van onze kennis een van het kennende subject onafhankelijke objectieve realiteit bezit. Alle kennen begint wel met ervaring, maar ervaring is nog geen kennis. Kennis is het product van denken en onderzoeken en experimenteren, zodat men verder komt dan alleen maar de ervaring, die iedereen heeft. Voor goed begrip: Dewey ontkent niet de aan onze ervaring voorafgaande existentie van de objecten van ons kennen, maar in het proces van kennen via onderzoek, denken en experiment zijn we er op uit van het begin af te zoeken naar een uitbreiding en verbetering van ons vermogen om op de objecten van onze dagelijkse ervaring in te werken, zodat kennis, wetenschappelijke kennis, een interactie is. Juist door dit interactiekarakter van onze wetenschappelijke kennis is het mogelijk om de wetenschap praktisch toe te passen voor onze doeleinden: *"Knowing is itself a mode of practical action and is the way of interaction by which other natural interactions become subject to direction"*. Het moet dus mogelijk zijn om de kloof tussen wetenschap en het omgaan met normen en waarden te overbruggen, of liever: te dichten. Daarvoor zijn twee dingen nodig: ten eerste dat de wetenschap - die immers nooit waarde vrij is - waardebewust wordt en ten tweede dat de omgang met waarden en normen (de ethiek) wetenschappelijke methoden van kennen gaat hanteren.

Met deze beide zaken is Dewey zijn hele leven bezig geweest. In zijn boek *Reconstruction of philosophy* (1948) brengt hij wat hem hierbij voor ogen heeft gestaan aldus onder woorden:

"De veronderstelling dat ethiek onveranderlijke, extra temporele beginselen, normen en doeleinden nodig heeft als de enige bescherming tegen morele chaos kan niet langer steun vinden bij de natuurwetenschappen of verwachten dat de wetenschap de uitzonderingspositie van ethiek rechtvaardigt, alsof in de ethiek geen sprake zou zijn van overwegingen van tijd en plaats, dus van processen van verandering. Emotionele of sentimentele reactie zal zich zonder twijfel blijven verzetten tegen de erkenning van dit feit en weigeren om in de ethiek en de moraal gebruik te maken van de blikrichting die in de wetenschap haar weg gebaand heeft. Er moeten toch veel nadenkende mensen zijn die geen genoegen meer nemen met deze kloof tussen wetenschap en ethiek. Zij zullen een verandering van gezichtspunt verwelkomen die het mogelijk zal maken om de methoden en resultaten van wetenschappen dienstbaar te maken aan ethische theorie en morele praktijk. Alles wat nodig is, is het accepteren van de opvatting dat ook het onderwerp van de ethiek ruimtelijk en tijdelijk is bepaald (qualifed)... Naarmate de ethiek wetenschappelijker wordt, wordt de wetenschap moreler. Als fysica, chemie, biologie, medische wetenschap en gedragswetenschappen bijdragen tot het opsporen van de menselijke kwalen en het ontwikkelen van plannen om deze te genezen en het menselijk bestaan te bevrijden, worden ze moreel; ze worden een deel van het apparaat van ethisch onderzoek en ethische wetenschap. De ethiek raakt dan haar geur van pedante en moralistische bezigheid kwijt. Zolang men de natuurwetenschappen puur technisch-specialistisch beschouwt, werkt dit onbewust aanmoedigend op het exclusief gebruik van de wetenschap op die terreinen waar zij aangewend kan worden voor persoonlijk en klassenoordeel, zoals in oorlog en commercie".

Hoe kan de ethiek wetenschappelijker worden? Door zelf meer gebruik te maken van de proefondervindelijk-wetenschappelijke methoden. Dat betekent dat zij normatieve uitspraken en ethisch bedoelde waardeoordelen presenteert als redelijk gemotiveerde voorstellen voor toekomstig persoonlijk en maatschappelijk gedrag. Normen en waarden worden dan tot in de praktijk toetsbare en door de praktijk ook weer veranderbare hypothesen:

"Een zedelijke wet - net als een wet in de natuurkunde - is niet iets waarbij je zweert onder alle omstandigheden; het is een formule voor de manier van antwoorden wanneer bepaalde, te specificeren omstandigheden zich voordoen".

Dewey situeert de ethiek in de maatschappij. Er zijn maatschappijen denkbaar - en ze hebben ook wel bestaan - waarin de zeden en gewoonten noch van buitenaf, noch van binnenuit worden aangevochten, omdat er niets verandert in deze statische, van de rest van de wereld geïsoleerde maatschappijen. In zulke maatschappijen heeft ethiek geen functie, want er zijn geen problemen op te lossen. Komen er wezenlijke amendementen op de bestaande gedragspatronen - van buitenaf of van binnenuit - dan gaat men de normen van de meerderheid proberen te onderbouwen door ze van eeuwige beginselen af te leiden: ethiek als rationalisatie van een bestaande moraal, die niet meer voor ieder vanzelfsprekend is. Wordt de diversiteit ondanks deze traditionele ethiek toch nog groter, dan ontstaan ethische theorieën die ethiek tot een subjectieve aangelegenheid maken.

Dewey meent dat deze objectiverende en deze subjectivistische ethieken verouderd zijn in het tijdperk van proefondervindelijk-wetenschappelijk denken. Natuurlijk is een experiment of een voorspelling iets anders in de natuurwetenschap dan in de psychologie of de sociologie, en weer anders in de ethiek: men kan niet automatisch de methoden en technieken van de ene wetenschap in de andere toepassen. Maar toch kan men ook van zedelijke waardeoordelen zeggen dat het voorspellingen zijn over de wenselijkheid van bepaalde situaties die door bepaalde handelwijzen zullen ontstaan. Ze zijn dan falsifieerbaar en verifieerbaar door empirische toetsing. Blijken bijvoorbeeld bepaalde gedragsnormen, die het in vroegere situaties goed gedaan hebben, tot onwenselijke situaties te leiden, dan zijn blijkbaar de condities, waaronder ze eens geformuleerd werden, veranderd en dan moeten en kunnen ze opnieuw geformuleerd of door andere vervangen worden in het licht van de ervaring. Op deze wijze blijven zowel continuïteit als verandering in de ethiek mogelijk.

De gebruikelijke onderscheiding tussen feitelijke oordelen en waardeoordelen, zoals die bijvoorbeeld in het emotivisme [ethische uitspraken geven niets anders dan een gemoedstoestand weer] sterk benadrukt wordt, heeft niet de instemming van Dewey. Zijn bezwaar is dat men feitelijke oordelen gelijk stelt met rationele oordelen en zedelijke waardeoordelen verwijst naar het gebied van het niet-rationele, emotieve of impulsieve of onberedeneerbaar bovennatuurlijke. Dit is voor Dewey een te beperkt begrip van rationaliteit. Een zedelijk waardeoordeel heeft te maken met doelstellingen voor het individuele of maatschappelijke handelen. Ethische problemen zijn meestal problemen van een tot gewoonte geworden toepassing van normen, die niet meer tot de gewenste doelen leidt, met het oog waarop de normen indertijd geformuleerd en - individueel en maatschappelijk - geaccepteerd zijn. Zedelijke waardeoordelen zijn tentatieve herformuleringen van doeleinden en ook van middelen om die doeleinden te bereiken. Aan deze bezigheid is niets irrationeels. Integendeel, juist de tussenkomst van de intelligentie heft de zedelijke waardeoordelen uit boven het niveau van ongereflexeerde gewoonte of onbezonnen begeerte en impuls. Impulsen en gewoonten kunnen alleen bij toeval tot de juiste gedragskeuze leiden, want met impulsen en gewoonten reageren we meestal slechts partieel op een deelaspect van de situatie, terwijl het kenmerkende van de intelligentie is dat ze de situatie in haar totaliteit bestrijkt; de intelligentie onderzoekt het waardenaspect en de feitelijke aspecten, de uitwendige en inwendige factoren, de doeleinden en de middelen. Het ontdekken van wat moreel goed is, veronderstelt een onderzoek naar het *wenselijke* in de situatie. Dewey hecht bijzonder aan de onderscheiding tussen wat gewenst wordt en wat wenselijk is (the desired en the desirable). Niet alles wat in het wensenpakket van mensen zit, is ook objectief wenselijk voor hen en voor het geheel van de maatschappij.

Doel en Middelen

Dewey heeft grote bekendheid gekregen door zijn originele visie op **doel en middelen**. Doel en middelen zijn twee benamingen voor dezelfde realiteit, een realiteit van handelingen en consequenties van die handelingen. Er bestaan geen doeleinden op zichzelf en middelen op zichzelf. Doeleinden en middelen zijn interdependent. Doeleinden zijn immers doeleinden die men "op het oog heeft" (ends-in-view) bij bepaalde handelingen en als zodanig zijn ze ook weer middelen bij de evaluatie van die handelingen. Middelen zijn geen instrumenten die ergens in een doos liggen te wachten om gebruikt te worden voor het bereiken van bepaalde doeleinden. Wat wij een middel plegen te noemen voor het bereiken van een door ons wenselijk geacht doel (bijvoorbeeld 'vrede' of 'bevrijding van de mensen') is immers zelf weer een oorzaak met eigen gevolgen, die wij inweven in de persoonlijke of sociale historische context. Het is een gevaarlijke onderneming om doeleinden uit de geschiedenis uit te heffen. Dan worden ze wel 'verheven', maar tegelijkertijd worden ze losgemaakt uit het historisch proces. Ze zijn dan absoluut geworden. Ze zijn voor de pragmatist geen ideeën meer in de zin van Peirce's formule: *een idee is een plan van actie*. Ze wijzen geen richting meer aan voor het concrete handelen. Dewey bestrijdt en beaamt in een eigen interpretatie de stelling dat "**het doel de middelen rechtvaardigt**". Hij bestrijdt het in zoverre dat hij de 'verhevenheid' van het doel niet voldoende zou vinden om ieder middel te rechtvaardigen. Hij beaamt het in zoverre dat hij van mening is dat de middelen het doel dat men op het oog heeft, moeten anticiperen en als zodanig door het doel worden gerechtvaardigd, of juist niet worden gerechtvaardigd, als ze het doel niet anticiperen. Het doel rechtvaardigt de middelen, betekent dus: de middelen behoren door het doel gerechtvaardigd te worden in die zin dat de middelen het doel niet voorbij mogen schieten.

¹ Pieter Fokkink studeerde politieke en sociale filosofie, economie, geschiedenis en rechten, was ruim tien jaar werkzaam als consultant, vervolgens wetenschappelijk hoofdmedewerker in de Economische Faculteit te Rotterdam en daarna bij Wijsbegeerte en Geschiedenis in Twente.

² Ontleend aan Bakker & De Graaf "Wijsgerige ethiek van de twintigste eeuw - Hoofddlijnen in het huidige denken over mens en moraal" Bijleveld 1982